

Т. О. Назарова, Т. О. Рудич

КРАНІОЛОГІЧНИЙ МАТЕРІАЛ З КОЛЕКТИВНОГО ПОХОВАННЯ ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ З ОСТРОВА БЕРЕЗАНЬ

У статті вводиться до наукового обігу інформація стосовно краніологічного складу населення, яке було поховане в братській могилі на острові Березань у добу середньовіччя.

Ключові слова: Північне Причорномор'я, Березань, краніологія, антропологія, доба середньовіччя, давньоруський час.

Вступ. Земля Березані, яка на сьогоднішній день є островом, що знаходиться в Чорному морі біля виходу в нього Дніпро-Бузького та Березанського лиманів, здавна була привабливою для людей. Розташована в місці, де сходяться важливі транспортні та торгові річкові артерії, вона могла слугувати чудовим пунктом зупинки для відпочинку та поповнення запасів прісної води при каботажному плаванні вздовж північного берега Чорного моря. Окрім цього, даний район був практично завжди багатий рибою.

Березань відома, в першу чергу, як найдавніша іонійська колонія у Північному Причорномор'ї. Дослідження пам'ятки почалося в кінці XIX ст., а матеріал античної доби на сьогоднішній день є візитівкою острова. Але на території Березані фіксуються також археологічні знахідки від доби бронзи і до середньовіччя. Поховальний об'єкт, антропологічні матеріали з якого будуть розглядатися в даній роботі, автори розкопок (Бондаренко та ін. 2023). відносять до доби середньовіччя, а точніше, до давньоруського часу. Тому ми вважаємо за потрібне дати коротку довідку про археологічні дослідження середньовічної Березані.

Археологічні дослідження середньовічної Березані. В добу середньовіччя Березань знаходилась на перехресті важливих водних транспортних та торговельних шляхів, за писемними джерелами найбільш відомий з них шлях

«із варяг у греки» (пер. Махновець 1989, с. 3). У порівнянні з матеріалами, які представляють античну добу, знахідки, що репрезентують середньовіччя, на сьогоднішній день, є досить скромними, як і кількість присвячених ним публікацій. Це роботи, присвячені знахідці рунічного напису, який засвідчує перебування тут вікінгів і датований XI ст. (Браун 1907, с. 66—75; Мельникова 1977, с. 154—155). Серед археологів тему давньоруської Березані вперше підняв у свої статтях М. Ф. Болтенко. Він ввів до наукового обігу інформацію стосовно матеріалів доби середньовіччя з дореволюційних розкопок барона фон Штерна та своїх власних, а також О. П. Артамонової-Полтавцевої 20—40-х рр. (Болтенко 1947; 1949). Розкопки на острові дали керамічний матеріал, який автор публікацій розглядав як слов'янський та візантійський: рештки землянок, залізобного комплексу, залишки залізних виробів (гвіздків, сокир, коси), велику кількість речей, що були пов'язані з вилловом риби, хрестики, які дослідник пов'язував з можливим перебуванням на Березані прочан. Ці знахідки, а також широке залучення писемних джерел, дали М. Ф. Болтенку підстави пов'язувати поселення з перебуванням тут вихідців із слов'янського середовища. Знахідки фрагмента керамічного посуду з клеймом, якому автор намагався знайти аналогії серед знаків Рюриковичів, а точніше, чернігівських Святославичів, стали поштовхом для цікавих історичних інтерпретацій з виходом на конкретних історичних діячів XII ст., таких, як Іван Берладник.

Середньовічні знахідки з розкопок Є. Р. фон Штерна та М. Ф. Болтенко на Березані датуються на сьогодні починаючи від X ст. до золотоординського часу. Частина з них вимагає уточнення датування. Об'єкти доби середньовіччя періодично досліджувалися також впродовж

1960-х — 2010-х рр. У першу чергу, варто відзначити продовження розкопок на ділянці «Г», які проводилися К. С. Горбуною (1963—64; 1965; 1966; 1967; 1969). Окрім візантійських амфор, слов'янської кераміки, скляних середньовічних виробів, були також відкриті рештки домниці, печей, можливо, виробничого призначення, землянок. Варто звернути особливу увагу на знахідки формочок для відливки підвісок з псевдозерню, а також хрестиків. Матеріал доби середньовіччя з розкопок датувався в межах X—XIII ст.

На Березані, починаючи з досліджень початку ХХ ст. й до 2016 р., фіксувалися також поховання, частина яких може бути пов'язана з добою середньовіччя. Вони входять до кола поховань, в яких померлий лежав випростано на спині з головою, орієнтованою на захід, північний захід та південний захід. Орієнтація померлих головою на захід із сезонними відхиленнями дає змогу розглядати їх як такі, що належали християнам.

У 1900—1901 рр. у північній частині острова херсонський поміщик та аматор археології Г. Л. Скадовський проводив масштабні розкопки некрополя, який до цього активно грабувався місцевими «чорними археологами». За два роки Г. Л. Скадовським на некрополі було відкрито біля 800 поховань. В переважній більшості померлі були орієнтовані головою на схід, що відповідало грецькій традиції, поховання містили античні речі. Значний відсоток, особливо в центральній частині розкопу 1900 р., становили кістяки, зорієнтовані головою на північний схід, що цілком може бути і сезонним відхиленням при традиції поховання головою на схід. Окрім того, на території некрополя фіксувалися поховання з північно-західною орієнтацією. Ці поховання цілком могли належати середньовічному християнському населенню. На превеликий жаль, зберігся лише чорновий варіант звіту за 1900 р., а колекції вивезені спочатку до маєтку Г. Л. Скадовського у Білозерці, а надалі — до Херсонського музею, який був пограбований під час війни. Матеріали не були опубліковані. Провести повну кореляцію інвентаря з планами некрополя було неможливо (Болтенко 1948, с. 91—96). Орієнтовані на захід, або поховання з можливими сезонними відхиленнями траплялися, за свідченнями М. Ф. Болтенко (1947, с. 47), і при розкопках Є. Р. фон Штерна. Фіксувалися вони також в процесі археологічних досліджень острова, починаючи від 60-х рр. ХХ ст. й до сьогодні (Горбунова 1963—64; Лапін 1962, с. 4—5; 1964, с. 111—113, 129—131; 1971, с. 2—4; Мазарати 1983, с. 3; Назаров, Виноградов 1991, с. 4; Назаров, Якубов 1993, с. 14; Крутилов, Чистов 2010, с. 18; 2011, с. 25; 2016, с. 10; Крутилов и др. 2012; 2013).

Серед західно-орієнтованих поховань домінують одноосібні, але епізодично фіксуються парні. Серед похованих переважали дорослі, але зустрічалися і дитячі кістяки. Переважна частина цих поховань безінвентарна, вузько датувати їх

можна лише в поодиноких випадках, як, наприклад, за знахідками фібули та поясних пряжок в двох похованнях, які були віднесені до кінця X — XI ст. (Крутилов, Чистов 2010; 2011). Але, наприклад, знахідки в двох західно-орієнтованих похованнях російських медалей кінця XVIII ст. відсилають нас вже до епохи російсько-турецьких війн (Назаров 1991). Це ще раз підкреслює, що віднести весь масив західно-орієнтованих поховань на Березані до доби середньовіччя не видається можливим. Можливо, в такій ситуації більш реальну картину могли б дати результати радіовуглецевого датування.

В експедиціях першої половини ХХ ст. антропологи не працювали, в окремих випадках старту приблизний вік померлого визначали археологи. Інколи кістковий матеріал давав підстави археологам писати про наглу смерть померлого. Так, М. Ф. Болтенко свідчить про наявність кістяного «стилета», який застряг у потиличній кістці жінки з одного з поховань Березані (1947, с. 41). Поховальний об'єкт, антропологічний матеріал з якого буде розглянутий в даній публікації, є унікальним для Березані віддзеркаленням трагічних подій, які мали тут місце.

Матеріали та методика. Колективне поховання, з якого походить матеріал, відкрито у польовому сезоні 2016 р. на ділянці «ГПШ» (Крутилов, Смирнов, Бондаренко 2018). Розміри поховального об'єкта, який отримав назву «яма № 82», становлять 3,10 м (NW-ZO) на 2,17 м (ZO-NW). Переважна більшість кістяків лежала головою на північний захід або захід. Комплекс вважається закритим, речей в ньому не багато: два вістря стріл, кільце з білого металу, хрестик. Ці знахідки дозволили авторам розкопок віднести поховання до давньоруської доби. В поховальному об'єкті фіксуються кісткові рештки 45 осіб різного віку та статі. Серед дорослих переважають молоді чоловіки. Кісткові рештки були доставлені в лабораторію Відділу біоархеології ІА НАН України. Матеріал було опрацьовано за різними антропологічними програмами. В даній роботі надано результати краніологічного аналізу. Збереженість черепів була погана, тож вимагала значної реставрації, після чого стало можливим зняти виміри за краніологічною програмою. Опис та виміри краніологічного матеріалу проводилися за методиками, прийнятими вітчизняною антропологічною школою (Martin 1928; Алексеев, Дебєц 1964). У більшості випадків інформацію вдалося отримати лише по окремих ознаках.

Внутрішньогруповий краніологічний аналіз березанської групи. Після обробки матеріалу вдалося сформулювати лише чоловічу вибірку черепів з даного поховального об'єкта. На жаль, жінки представлені лише одним черепом, придатним для вимірів. До того ж, в даній серії чоловічі кістяки домінують. Колективне одноразове поховання на даному хронологічному зрізі, як правило, буває наслідком військових дій, стихійного лиха, або епідемій. Менша кількість

жінок в похованнях, що пов'язані з наслідком військових дій, в окремих випадках може бути пов'язана з тим, що жінок або гинуло менше, або їх, як і гарних майстрів, виводили в полон.

Чоловіки. До сформованої чоловічої серії увійшли особи переважно у віці *adultus-maturus*. Однак, у зв'язку з малою чисельністю вибірки на другому етапі були залучені черепи підлітків і юнаків (*juvenis*), параметри яких вкладаються в розмах варіацій групи дорослих чоловіків (увага приділялася мінімальним значенням). Надалі було сформовано дві окремі групи, в одну з яких увійшли виключно дорослі чоловіки, а в іншу — особи у віці 18—25 років. Групи були порівняні між собою. Результати порівняльного аналізу дозволяють об'єднати їх матеріал в загальну чоловічу серію.

Сформована нами чоловіча серія з Березані складається з 18 черепів. Довжина та ширина черепа в середньому вияві знаходяться на межі середніх та великих значень. Група характеризується в середньому вияві мезокранією з тенденцією до доліхокранії. В серії присутні як доліхокранні, так і мезокранні та брахікранні форми, але домінують доліхокранні. Висота черепної коробки середня. Найменша ширина лобної кістки на межі середніх та великих значень, як і верхня ширина обличчя. Кут нахилу черепної кістки великий. Висота обличчя мала, діаметр вилиць малий, але з тенденцією до середнього. За верхньолицевим показником воно знаходиться на межі еуріон-мезен. Горизонтальне профілювання обличчя різке як на верхньому, так і на середньому рівні. Обличчя ортогнатне. Орбіти вузькі та низькі, за орбітним показником мезоконхні. Ніс низький, ширина його на межі вузького та середнього, за носовим показником він мезоринний. Кут випину кісток носа значний, перенісся високе. Середні розміри та розмах варіацій чоловічих черепів подані в табл. 1. Інформацію про вік померлих в табл. 2 не дано, оскільки темі статево-вікового складу похованих в ямі 82 присвячена окрема стаття (див. далі).

Для оцінки внутрішньогрупової варіації ознак у чоловічій серії були розраховані середньоквадратичні відхилення та коефіцієнти варіацій, які порівнювалися зі стандартними значеннями, що були розраховані на матеріалах однорідних серій (Алексеев, Дебец 1964, с. 121—127). Завищені порівняно зі стандартними значення в нашій групі можна відзначити для таких таксономічно-важливих ознак: довжина та ширина черепної коробки, висота обличчя, висота носа, ширина та висота орбіт. Це може свідчити про антропологічну неоднорідність групи. В поодиноких випадках окремі індивідуальні параметри (черепний показник, ширина носа) дещо виходять за стандартні межі світового розмаху варіацій. Але з огляду на те, що ці черепи належать сформованим дорослим особам, а вказані відхилення не є наслідком деформації або реставрації, та суттєво не впливають на середні характеристики серії, ці виміри були включені до аналізу.

Міжгруповий порівняльний аналіз березанської серії. На жаль, антропологічний матеріал з розкопок Г. Л. Скадовського, Є. Р. фон Штерна та М. Ф. Болтенко не зберігся. Антропологічна інформація з нього не знімалася. Стан збереженості кісткових решток з розкопок більш пізнього часу виявився незадовільний, матеріал у більшості випадків не мав чіткого датування. Все це не дозволило сформувати краніологічну серію, яка дала б уявлення про людей, які були поховані на острові у одноосібних могилах у давньоруську добу. У даному випадку це створює нам певні перепони, бо не дає можливості на краніологічному матеріалі відповісти на питання: чи у випадку групи з ями № 82 ми маємо справу з людьми, які походили з популяції, що стаціонарно або сезонно проживала на острові, а чи вони були прийшлими на цій території. Краніологічний аналіз дозволить з'ясувати напрямок біологічних зв'язків осіб, похованих на цьому об'єкті. В період X—XIII ст. в Європі практикували переважно обряд інгумацій, це дозволило антропологам створити досить представницьку краніологічну базу даних, хоча при цьому лишаються окремі території, які практично не представлені в антропологічних колекціях.

Міжгруповий порівняльний аналіз здійснювався нами в декілька етапів при залученні статистичних методів. Більш детально були розглянуті можливі біологічні зв'язки похованих з тими популяціями, присутність вихідців з яких на території острова може бути прогнозована за археологічними знахідками, писемними джерелами, або розробками істориків.

1. Північний напрямок. В давньоруський період острів знаходився на шляху «із варяг у греки», або був досить близько від нього. Окремі дослідники, починаючи ще від початку XIX ст. (Карамзин 1818, прим. 355, ст. 98) і до наших сучасників (Буйських, Ієвлев 1991, с. 101), отожднюють Березань з островом св. Елевферія або Евферія. Цей острів згадують візантійські автори, зокрема Костянтин Багрянородний (ред. Литаврин, Новосельцев 1990, с. 46—51), як місце, де зупинялися та переоснащували свої кораблі руси під час їх морських походів. Інші дослідники вбачають в острові св. Еферія Кінбурську косу (Латышев 1899, с. 73—87) або Тендрівську косу (Назаров 1995, с. 6—7; 2003, с. 112). Але інформація Костянтина Багрянородного стосується X ст. При каботажних плаваннях військових дружин та торгових караванів від X до XIII ст. місця стоянок для відпочинку та поповнення запасів води могли періодично змінюватися. У будь-якому разі, на Березані, чи називалася вона островом Еферія, а чи ні, фіксується перебування варягів. Матеріальним свідченням цього є знайдений тут у 1905 р. рунічний напис: «Грані поставив ці руни своєму товаришу Карлу». Надгробок датують XI ст. (Браун 1907, с. 72; Мельникова 1997, с. 154—155). Можливо, з варягами було пов'язане і поховання з фібулою кінця X — початку XI ст., якій знаходять аналогії в

Таблиця 1. Максимальні та мінімальні значення, середні характеристики чоловічих черепів з колективного поховання давньоруської доби на о. Березань

Ознака за Мартіном	N	Min	Max	M	S
1. Поздовжній діаметр	18	172	200	184,7	7,5
8. Поперечний діаметр	18	128	160	139,2	7,8
17. Висотний діаметр b—br	10	130	149	134,7	3,9
20. Вушна висота p—br	15	101,2	125,7	115,2	6,1
5. Довжина основи черепа	8	95	110	105,5	4,9
9. Найменша ширина лоба	15	88	106	98,8	4,6
10. Найбільша ширина лоба	11	114	123	118,4	3,0
11. Вушна ширина	11	117	141	124,1	7,2
12. Ширина потилиці	12	101	116	110,1	4,2
29. Лобна хорда	18	104	123	112,1	4,8
30. Тім'яна хорда	17	97	140	115,8	10,6
31. Потилічна хорда	15	82	100	93,5	5,3
Висота вигину лоба	18	22	32	26,6	2,6
Висота вигину потилиці	14	22	33,5	26,9	3,6
40. Довжина основи обличчя	4	92	104	97,7	6,1
43. Верхня ширина обличчя	10	97	113	106	5,0
45. Діаметр вилиць	12	125	140	129,6	4,6
46. Середня ширина обличчя	3	91	116	100,3	13,6
48. Верхня висота обличчя	12	56	75	64,4	5,2
60. Довжина альвеолярної дуги	5	60	67	64	2,6
61. Ширина альвеолярної дуги	4	33	58	45,7	11,7
55. Висота носа	10	42	54	48,6	3,4
54. Ширина носа	11	21	27	24,2	1,8
51. Ширина орбіти	8	34	47	40,6	4,3
52. Висота орбіти	11	27	35	32	2,7
SC. Симотична ширина	4	8,5	13	10,4	2,0
SS. Симотична висота	4	2	6,5	4,6	2,0
DC. Дакріальна ширина	1	22	22	22	—
DS. Дакріальна висота	1	18	18	18	—
32. Кут профілю лоба (nasion)	8	80	92	85,9	4,1
77. Назомалярний кут	11	130	143	137,3	3,4
Zm. Зигмаксиллярний кут	5	120	137	127,4	5,6
72. Загальний кут обличчя	7	82	90	85,4	2,9
73. Кут середньої частини обличчя	5	82	89	84,8	2,6
75.1. Кут носа	2	20	33	31,5	2,1
Fc. Глибина іклової ямки	7	4	7	5,3	1,2
65. Виросткова ширина нижньої щелепи	5	111	126	117,8	5,4
66. Кутова ширина нижньої щелепи	14	86	115	103,1	6,9
67. Передня ширина нижньої щелепи	14	43	49	46,8	1,8
69. Висота симфізу нижньої щелепи	9	25	32	29,3	2,1
69.1. Висота тіла нижньої щелепи	12	25	31	29,3	1,9
69.3. Товщина тіла нижньої щелепи	13	8	13,5	10,3	1,4
Надперенісся (1—6)	15	1	3	2,3	0,7
Зовнішній потиличний виступ (0—5)	14	1	4	3	0,8
Соскоподібні виростки (1—3)	15	1	3	2	0,6
Індекс					
Черепний	17	67	93,5	75,7	6,0
Лицевий	10	40	58	49,9	4,55
Орбітний	6	74,5	87,2	80,5	4,7
Носовий	8	43,8	55,3	49,5	4,3
Симотичний	4	23,5	72,2	45,1	22,5
Дакріальний	1	81,8	81,8	81,8	—

Таблиця 2. Індивідуальні виміри черепів з поховального комплексу з о. Березань

Ознака за Маргіном	№ поховання, стаття																		
	1, ч.	2, ч.	4, ч.	15, ч.	16, ч.	18, ч.	19, ч.	22, ч.	24, ч.	25, ч.	29, ж.	30, ч.	33, ч.	39, ч.	41, ч.	42, ч.	43, ч.	45, ч.	а, ч.
1. Поздовжній діаметр	176	181	188	172	190	190	185	184	177	188	176	188	192	191	173	191	180	200	180
8. Поперечний діаметр	137	134	135	160	141	130	141	136	145?	145	130	138?	140	137	135	128?	137	143	145
17. Висотний діаметр b—br	—	131?	—	135	—	138	140	130	—	130	140	137,9	—	139	135	132?	—	138?	—
20. Вушна висота p—br	101,2	114,0	119,9	116,0	—	113,5	119,1	113,4	—	121,2	107,5	111,6	—	113,9	105,9	118,6	119	119	—
5. Довжина основи черепа	—	95	—	93?	—	104?	110	—	—	105	—	—	111	104	111	—	104	—	—
9. Найменша ширина лоба	—	95	88	106	101	98	103	103	99	96	90	100?	97	—	98	103	95	98	106
10. Найбільша ширина лоба	—	114	116	134	123	114	120	118	116	123	107?	124	120	—	122	—	120	120	—
11. Вушна ширина	130	121	123	140	—	122	131	124	—	124	—	118	—	—	118	120	118	117	—
12. Ширина потилиці	112	110	101	122	109	110	112	114	115	121	111	111	116	121	109?	108	105	108	109
29. Лобна хорда	106	107	115	113	113	108	113	112	104	111	104	113	—	117	105	113	111	123	117
30. Тім'яна хорда	99	113	116	97	113	124	118	114	117	123	106	124	112	119	105	140	—	128	106
31. Потилічна хорда	—	99	97	88	99	90	98	90	92	95	90	—	100	100	90	92	82	—	91
26. Лобна дуга	122	121	130	132	131	107	130	130	120	130	117	133	135	132	120	130	127	117	134
27. Тім'яна дуга	102	127	130	102	122	137	128	138	127	137	120	128	125	131	120	165	132	142	120
28. Потилічна дуга	—	122	111	107	130	108	107	105	117	112	107	—	127	120	113	100	105	—	111
Висота вигину лоба	25	23	27	28	28	28	25	26	22	27	26	27	27	32	25	25	25	32	27
Висота вигину потилиці	—	31	23	26	33,5	25	23	22	27	24	22	—	32	27	31	17?	27	—	26
40. Довжина основи обличчя	—	93	—	—	—	—	92?	—	—	106	105	—	105?	—	—	—	102	—	—
43. Верхня ширина обличчя	—	105	97?	—	—	110	107?	—	104?	—	—	—	111	—	103	109	100	—	113
45. Діаметр вилиць	—	127?	130	140	—	127?	135?	129	129	125?	123?	128?	—	—	—	134	125	125?	—
46. Середня ширина обличчя	—	94	—	97?	—	91?	—	—	—	—	—	—	—	—	—	91	116	—	—
48. Верхня висота обличчя	—	63?	—	56	—	60?	—	68	65?	63	63	75?	62?	—	—	66	60	63	—
60. Довжина альвеолярної дуги	—	—	—	—	—	—	39?	—	—	—	—	—	—	—	—	53	—	—	—
61. Ширина альвеолярної дуги	—	60	—	—	—	—	67?	—	—	—	—	—	—	—	—	64	65	—	—
55. Висота носа	—	48	—	—	—	47	54?	49	49?	49	48?	—	48?	—	—	53	48	50	—
54. Ширина носа	—	21	23	27?	—	26?	—	24	24	24	27	—	27	—	—	24	23	24	—
51. Ширина орбіти	—	40	—	47	—	—	38?	40	—	36	38	—	45	—	—	42	34	39	—
52. Висота орбіти	—	33	—	35	—	31	35?	31	—	29	29	—	32	—	—	35	27	34?	—
MS. Максимальна ширина	—	18	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	20	—	—	—
MS. Максимальна висота	—	6	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	16	—	—	—
SC. Симогічна ширина	—	8,5	—	—	13	—	—	11	—	11	—	—	—	—	—	9	—	—	—

матеріалах Гньоздовського могильника (Крутилов, Чистов 2010, с. 18). Чи було це свідченням морського походу виключно варягів (воїнів або купців), чи, можливо, вони були у складі дружин руських князів, відповісти важко.

Статеві-віковий склад березанської вибірки, наявність в ній дітей та жінок важко пов'язати як зі складом військової дружини, так і з купецьким караваном. Щодо невільників, то навряд чи їх могли везти, тим більше в такій кількості з Північної Європи. Але у будь-якому разі ми перевірили можливий північний напрямок зв'язків даної групи. Березанська мезо-доліхокранна, з середніми розмірами черепа та малим обличчям, серія морфологічно максимально далека від краніологічних серій Північної Європи (Rösing, Schwidetzky 1977; 1981). Варязькі дружини, скоріше за все, були неоднорідними за складом, але у них все ж домінувала північноєвропейська складова. Для них характерні довгі черепні коробки, досить високі обличчя та орбіти. При включенні до міжгрупового статистичного аналізу серій з території Східної Європи, які пов'язують з варязьким світом: Стара Ладога, Гньоздово (Алексеева 1991, с. 126—133), Шеставица (Зіневич 1962, с. 37—47), усі вони продемонстрували значну статистичну віддаленість від групи з даного поховального об'єкту на Березані.

2. Південний напрямок. Зрозуміло, що шлях «із варяг у греки» працював в обидва кінці. Окрім того, Нижній Дніпро здавна був зоною інтересів Візантії. В договорі 944 р. регулювалися відносини між Візантією та Руссю в зоні Дніпро-Бузького лиману. Русь не мала права зимувати у гирлі Дніпра, в Білобережжі, ані біля святого Елевферія (пер. Махновець 1989, с. 28). Зрозуміло, що Візантія не була зацікавлена в можливій появі укріплення військових пунктів русів. Але у договорі привертає увагу ще один цікавий момент: *«якщо виявлять руси корсуня, які рибу ловлять в усті Дніпра, — хай не чинять їм ніякого зла»*. Тобто, виникає ще одна тема, а саме — рибних промислів. Води, в тому числі і на Березані, були багаті рибою, яка в раціоні греків займала важливе місце. На думку С. Б. Сорочана, даний регіон знаходився в зоні інтересів та впливів візантійського Херсонесу (2005, с. 195). На Березані фіксувалися чисельні знахідки речей, пов'язаних з рибальством, також досить значна кількість уламків візантійських амфор. Перебування херсонців на Березані було цілком можливим. Усе це змусило нас більш детально пропрацювати південний (кримський) напрямок. Було проведено порівняння нашої групи з хронологічно близьким матеріалом з Криму, в першу чергу, Херсонесу (Херсону). Останній досить непогано представлений антропологічно (Зіневич 1973; Назарова, Потехина 1990, с. 1—33; Назарова 2010; 2013). Краніологічні матеріали з Херсону відрізняються від сумарної березанської групи в першу чергу брахікранією або суббрахікранією та ширшим обличчям.

3. Слов'янський напрямок. На Березані цілком можливо очікувати слов'янську присутність. Слов'яни могли бути у складі дружин русів. Тоді, скоріше за все, перебування їх тут могло носити транзитний характер. Слов'яни могли потрапити на острів у якості живого товару. Русь торгувала невільниками як зі Сходом, так і Візантією (Толочко 2015, с. 219—256). Але про більш сталий характер слов'янського перебування на Березані можуть свідчити матеріали археологічних досліджень. Вперше ця тема була піднята М. Ф. Болтенко (1947).

На острові, як ми писали раніше, була розкрита низка західно-орієнтованих поховань, частина з яких може бути віднесена до доби середньовіччя. Проблеми з датуванням західно-орієнтованих, головним чином безінвентарних поховань та поганий стан збереженості кісткового матеріалу не дозволив сформувати серію, з якою ми могли б порівняти вибірку з поховального об'єкту «яма 82».

Усі давньоруські могильники, з яких ми маємо порівняльний матеріал, знаходяться територіально досить далеко від Березані. Зрозуміло, що Північне Причорномор'я в цей час не було зоною постійного проживання значних слов'янських масивів. Слов'яни в якості однієї з складових були присутні на могильниках Нижнього Подніпров'я: Мамай-Сурка, Кам'янка, Каїри, але на цих поселеннях все ж домінували вихідці з салтово-маяцького середовища, а саме болгари та алани (Литвинова 2012, с. 99—102). На жаль, не представлені краніологічні серії з могильників Південного Бугу. Відсутня вибірка, яка б представляла так званих уличів. Коли ми читаємо про мезокранних, відносно широколицих тиверцях-уличах, то завжди треба пам'ятати, що це базується на матеріалах лише одного могильника: Бранешти у Прутсько-Дністровському межиріччі (Великанова 1975, с. 91—113). На жаль, відсутній матеріал, що міг би репрезентувати строкате населення Берладі.

Якщо порівнювати середні характеристики нашої березанської серії з міжгруповим розмахом слов'янських груп, то вони вкладаються в нього. Виняток становить дуже мала верхня висота обличчя березанської групи. Групи з малими розмірами обличчя в слов'янському масштабі зустрічаються, як правило, на периферії слов'янського масиву: ободрити, в'ятичі, частково болгари. Як правило, антропологи намагаються це пояснити іноетнічними впливами. Для більш північних територій зменшення розмірів обличчя легше пов'язати з фіно-угорськими впливами, а для південних — з середземноморськими. Так, у випадку з в'ятичами це явище цілком може бути віддзеркаленням фіно-угорського субстрату, оскільки супроводжується слабким виступанням носа (Алексеева 1973, с. 43—49). У випадку з болгарами дослідники пов'язують малі розміри обличчя з входженням до їх складу фракійського доліхо-мезокранного, грацильного, низьколицього типу (Постникова 1966, с. 94). Зустріча-

ються групи з невеликими розмірами обличчя на території Польщі і у Середньому Подніпров'ї. Таку мозаїчність можна пояснити досить тривалим та складним процесом розселення слов'ян. З територіально не дуже далеких до Березані мезо-доліхокранних груп слов'ян невеликі розміри обличчя характерні для низки груп Середнього Подніпров'я та окремих груп болгар. До речі, стара назва села Вікторівка, яке знаходиться на узбережжі навпроти о. Березань — Булгари (Фабрициус 1951, с. 60—61).

Міжгруповий статистичний аналіз. Для перевірки та ілюстрації гіпотез в антропології традиційно широко залучають методи багатовимірної статистики, що сприяє збільшенню об'єктивізації результатів. Для міжгрупового аналізу нами використовувався пакет програм Systat. Порівняння краніологічних матеріалів здійснювалося з використанням декількох статистичних методів за різним набором ознак та індексів, а також із залученням різної кількості серій.

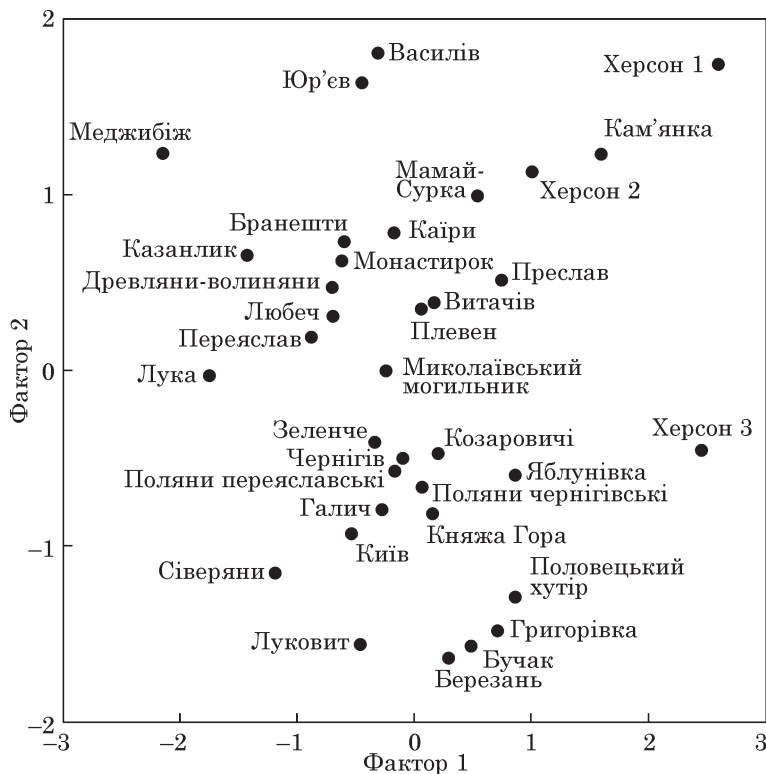
Для початку було проведено статистичний міжгруповий аналіз, в якому вибірка черепів з Березані розглядалася на тлі європейських та частково азіатських вибірок X—XV ст. У зв'язку з тим, що серія з Березані походить із зони проходження транспортних та торгових шляхів, де можлива присутність вихідців з різних популяцій, ми вдалися до порівняння нашої групи зі збірними серіями, що представляють хронологічно близькі популяції Європи. До аналізу були залучені збірні групи, що представляють території Скандинавії, Германії, Греції, Румунії, зони розселення балтів, Естонії, фіно-угрів, Кавказу, Криму, тюркомовних груп Європи, південних слов'ян, західних слов'ян Польщі, західних слов'ян Чехії та Словаччини, східних слов'ян північного масиву, східних слов'ян південного масиву (Rösing, Schwidetzky 1981, s. 224). Серії порівнювалися за коротким набором краніометричних ознак: довжина, ширина, висота черепа, найменша ширина лоба, висота та ширина обличчя, висота та ширина орбіт, висота та ширина носа. Короткий набір ознак при аналізі обумовлено тим, що у зв'язку з розбіжністю в методиках, наші західні колеги не знімали інформацію стосовно кутів горизонтального профілювання обличчя та кута випинання кісток носа. Для східнослов'янського масиву, як загалом і для усього населення східної Європи, ці ознаки мають важливе диференціююче значення, але у нашому випадку вони є недоступними для аналізу.

Порівняльний аналіз проводився як факторним, так і кластерним методами. За результатами міжгрупового аналізу серія з Березані тяжіє до східнослов'янських масивів. Дуже далекими виявляються від березанців групи, які репрезентують Скандинавію, Крим й тюркомовний масив. Цей варіант аналізу дає підставу говорити, що домінуюча частина людей, які поховані в «ямі № 82» на острові Березань, була пов'язана зі слов'янським загалом. Для того, щоб уточни-

ти ситуацію, наша серія розглядалася на тлі серій Східної Європи за повнішим набором ознак. Було здійснено також декілька варіантів аналізу з залученням різної кількості серій. До одного з варіантів аналізу були залучені ознаки, що характеризують горизонтальне профілювання обличчя та випинання носа, важливі показники для диференціації популяцій на території Східної Європи та Азії. Групи порівнювалися за такими ознаками: довжина, ширина, висота черепа, найменша ширина лоба, висота та ширина обличчя, висота та ширина носа, висота та ширина орбіт, назомалярний кут, зигомаксиллярний кут, кут кісток носа. Як зазначалося, при такому наборі ознак виникають обмеження внаслідок неможливості залучення груп з території Південної та Північної Європи. До даного варіанту аналізу були залучені східнослов'янські групи з правобережжя Середнього Подніпров'я (сільські та міські могильники): Миколаївський, хутір Половецький (Зиневич 1967); Яблунівка (Моця, Покас 1998); Бучак, Григорівка (Козак 2000; 2005); Юр'єв (Орлов, Моця, Покас 1995); Княжа Гора (Алексеева 1973); Вітачів (Алексеева 1973); Монастирок (Покас 1988а); Козаровичі (Рудич 2020); Лука (Рудич 2016); Київ (Алексеева 1973; Рудич 2004; Козак 2010; Рудич, Козак 2021). Східнослов'янські групи Лівобережжя були представлені збіркою серією сіверян (Алексеева 1973), полян чернігівських (Алексеев 1973; Покас 1987; 1988b), полян переяславських (Алексеева 1973); міст Любеча (Алексеева 1973); Чернігова (Алексеева 1973; Долженко 2011; 2014); Переяслова (Рудич 2008). Зазначимо, що збірні серії, які базуються на матеріалах сільських могильників, зберігають авторські назви за територіями колишніх племен. Це є певною антропологічною традицією, хоча в серіях представлено матеріал X—XIII ст. Північні правобережні території репрезентує збірна серія древлян-волинців (Дебец 1948; Рудич 2003). Західний регіон України представляють групи з Меджибожа (Рудич 2012), Галича (Рудич 2011), Зеленче (Рудич 2015а) та Василева (Великанова 1975). З Прутсько-Дністровського межириччя походить серія з могильника Бранешти, який вважається таким, що представляє населення колишніх тиверських земель (Великанова 1975). З Нижнього Дніпра походять серії з могильників осілого населення: Кам'янка (Кондукторова 1957), Каїри (Зиневич 1960) та Мамай-Сурка (Литвинова 2012). Крим в цьому варіанті аналізу представлено трьома серіями з Херсонесу (Зиневич 1973, Назарова, Потехина 1990). До аналізу залучено також чотири болгарські серії, в яких є інформація стосовно профілювання обличчя (Постникова 1966).

Після факторизації кореляційної матриці виділяються два головні фактори, у яких власна вага більша за 1. Найбільші додатні навантаження (після варімаксної ротації) за першим фактором несуть: ширина черепа, назомалярний та зигомаксиллярний кути обличчя, висота орбіт, а найбільші від'ємні — довжина та висота

Результати факторного аналізу чоловічих серій

черепної коробки та ширина орбіт. Вони розділяють 21,43 % сукупності. За другим фактором найбільші додатні навантаження несуть ширина та висота обличчя, кут носа, ширина носа. Вони розділяють 19,08 % сукупності. За факторними навантаженнями на окремі групи їх було вписано у простір двох факторів поліморфізму (рисунок).

Серія з Березані розташовується в тій частині факторного поля, для якого характерна концентрація груп, що мають коротшу та нижчу черепну коробку, менші розміри обличчя, вищі, але вужчі орбіти. В цій частині поля розміщуються переважно групи, які представляють Правобережжя Середнього Подніпров'я: Бучак, Григорівка, хутір Половецький. Сюди ж тяжіє одна болгарська група з Луковита, хоча в цілому болгарські групи демонструють статистичну різноманітність та концентруються в верхній частині факторного поля.

Далекими від серії з Березані є групи, що представляють древлянські-волинські землі та колишні тиверські території. Цього варто було очікувати, бо ці групи є найбільш масивними серед слов'янських вибірок. Дуже далекими статистично є серії, які репрезентують населення Херсонесу переважно за ознаками, що несуть навантаження як на другий, так і на перший фактор. Істотно віддаленими статистично є серії, що репрезентують осіле населення Нижнього Подніпров'я: Кам'янка, Мамай-Сурка, Каїри. В населенні останніх окремі дослідники бачать бродників, у складі яких присутня слов'янська складова (Литвинова 2012, с. 99—102).

Обговорення результатів. Чоловіча вибірка з колективного поховання на Березані може бути

віднесена до загалу східнослов'янських груп. Статистично вона найбільше наближається до серій з сільських могильників Правобережжя Середнього Дніпра. Але треба відзначити, що чоловіча серія як за результатами статистичного аналізу, так і за морфологічними спостереженнями знаходиться на межі східнослов'янського масиву. Таке положення займають, як правило, групи, які мають іноетнічну домішку, або формувалися на базі місцевого іноетнічного субстрату.

На сьогоднішній день краніологічні роботи базуються на метричних даних, але це інколи залишає поза аналізом інформацію, яку можна зняти виключно візуально. У нашому випадку в березанській групі візуально фіксуються окремі черепи з послабленим виступанням сістек носа, в окремих випадках візуально спостерігається послаблене профілювання обличчя на середньому рівні. Така комбінація ознак характерна для окремих фіно-угорських груп, або кочових популяцій. До того, можна відзначити присутність у групі черепів з брахікранією, в одному випадку — в поєднанні з широким обличчям. Хоча індивідуальні особливості черепа 82.15 надають йому дещо незвичайний вигляд, але все ж вказують на присутність в групі брахікранних широколицих форм. Така комбінація у поєднанні з невисоким обличчям характерна для болгарської частини носіїв салтово-маяцької культури. Групи печенігів та половців відрізнялися високими обличчями. «Болгарська» біологічна складова вплинула на формування антропологічних типів населення Північного Причорномор'я. Вона фіксується на середньовічних могильниках в більш західних районах, наприклад, Молдові (Великанова 1975, с. 114—139), а також вплинула на фі-

зичний тип населення Середньовічного Криму (Зиневи́ч 1973), на склад населення Нижнього Дніпра (Литвинова 2012, с. 99—102) та навіть читається на матеріалах могильників Середнього Подніпров'я доби пізнього середньовіччя (Рудич 2015b, с. 199—209).

В нашому випадку пошуки вихідної території для березанської групи ускладнюються відсутністю порівняльного матеріалу з могильників слов'янського населення басейну Південного Бугу, населення Нижнього Придунав'я, тої ж таки, скоріше за все антропологічно строкатої Берладі. Слов'янська антропологічна присутність фіксувалася на могильниках осілого населення Нижнього Подніпров'я, та вона була незначною, але це не означає, що вихідці з цих груп не могли опинитися на Березані.

Відомі на сьогодні слов'янські поселення та могильники знаходяться досить далеко від даного пункту, і конкретизувати, звідки походять люди, що поховані на острові, поки не можливо. В якому статусі ці люди потрапили на Березань, з'ясувати теж досить важко. Є писемні свідчення, що з території Русі йшла торгівля невільниками, полоном, в тому числі і шляхом «із варяг у греки» (Толочко 2015, с. 219—255). Але у випадку березанського колективного поховання ми маємо справу з досить значною групою людей (45 чоловік), це надто велике навантаження для тогочасних плавзасобів, особливо якщо врахувати ще наявність гребців. Хоча у випадку наявності каравану суден такий варіант транспортування невільників на Березань можливий.

Якщо розглядати Березань як один з пунктів на північно-чорноморському відрізку шляху «із варяг у греки», то це могли бути люди, що його обслуговували. Питання, чи опікувався хтось взагалі такими пунктами (державна, торгові групи, або це була приватна ініціатива), лишається відкритим.

На жаль, в нас немає можливості провести порівняльний аналіз з краніологічними матеріалами з середньовічних поховань Березані. Можливо, досліджувана група походила з популяції, що тривалий час проживала на острові. Те, що тут існувало постійне поселення давньоруського часу, засвідчено археологічними знахідками. Крім землянок та кераміки (давньоруська і візантійська), на Березані досліджено рештки виробничих печей, домниць, металообробних майстерень, де виробляли не тільки рибальський інвентар та побутові речі, але й хрестики та прикраси з псевдозерню, які повинні були мати попит у певних груп клієнтів.

Розміри селища важко оцінити, бо треба враховувати природний чинник. Висловлювалися думки, що в цей час (з кінця VIII — початку IX ст.) мала місце регресивна фаза коливання рівня Чорного моря, яка отримала з легкої руки К. К. Шилика назву Корсунської регресії. Рівень моря понизився та був істотно нижче сучасного (Назаров 2003, с. 24). Березань на цей час була скоріше за все півостровом. Нагадаймо також,

що ще в кінці XIX — початку XX ст. селяни з прибережжя брали Березань в оренду для випасу худоби, яку переганяли на острів по косі (Болтенко 1948, с. 36).

Імовірно, у зв'язку зі зміною рівня моря, впливом абразії на берегову лінію, більша частина давньоруського поселення (можливо, навіть факторії) з часом пішла під воду, лишився тільки його край. Як правило, виробництво, пов'язане з металом, та кузні намагалися виносити на край або за межі поселень з міркувань пожежної безпеки. За межі поселень виносили також і кладовища. Це якраз ті об'єкти, що фіксуються на Березані. Не виключено, що ми маємо справу і з поселенням бродників та його мешканцями, але це теж досить гіпотетично. Місця, в яких проживали березанці, були не дуже спокійні. Можливо, братська могила є наслідком конфлікту між групами, за якими стояли інтереси окремих давньоруських князів або торговельних груп, пов'язаних з бажанням контролювати торгові шляхи, а можливо, боротьба за рибні промисли.

Висновки. Вибірка чоловічих черепів з колективного поховання на о. Березань може бути віднесена до загалу східнослов'янських груп. Статистично вона найбільше наближається до серій з сільських могильників Правобережжя Середнього Дніпра. Але слід зазначити, що як за результатами статистичного аналізу, так і за морфологічними спостереженнями, вона знаходиться на самому кордоні східнослов'янського масиву. Таке прикордонне положення займають, як правило, групи, що мають іноетнічну домішку. У даному випадку цей компонент може бути болгарським.

ЛІТЕРАТУРА

- Алексеев, В. П., Дебеч, Г. Ф. 1964. *Краниометрия. Методика антропологических исследований*. Москва: Наука.
- Алексеева, Т. И. 1973. *Этногенез восточных славян*. Москва: Изд-во МГУ.
- Алексеева, Т. И. 1991. Антропология циркумбалтийского экономического региона. В: Денисова, Р. Я. (ред.) *Балты. Славяне. Прибалтийские финны. Этногенетические финны*. Рига: Зинатне, с. 124-144.
- Болтенко, М. Ф. 1947. Стародавня руська Березань. *Археологія*, 1, с. 39-51.
- Болтенко, М. Ф. 1948. *История исследования о-ва Березани и изменения его проблематики*. НА ІА НАН України, ф. 12, спр. 278.
- Болтенко, М. Ф. 1949. Розкопки на острові Березань в 1946 р. *Археологічні пам'ятки УРСР*, II, с. 31-38.
- Бондаренко, Д. В., Смирнов, О. І., Смирнов, Л. І., Кузовков, В. В. 2023. Колективне поховання досліджене на Березані в контексті середньовічної історії острова. *Археологія і давня історія України*, 4 (49), с. 186-207.
- Браун, Ф. О. 1907. Шведская руническая надпись, найденная на о. Березани. *Известия Императорской археологической Комиссии*, 23, с. 66-75.
- Буйських, С. Б., Ієвлев, М. М. 1991. Про осіле населення понизь Дніпра та Південного Бугу у X—XIII століттях. *Археологія*, 4, с. 89-104.

- Великанова, М. С. 1975. *Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья*. Москва: Наука.
- Горбунова, К. С. 1964. *Отчёт о работе ленинградского отряда на Березани в 1963 и 1964 гг.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1963—64/12а.
- Горбунова, К. С. 1965. *Отчёт о полевых работах на о. Березани в 1965 году.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1965/29.
- Горбунова, К. С. 1966. *Отчёт о полевой работе Березанского отряда Государственного Эрмитажа в 1966 году.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1966/42.
- Горбунова, К. С. 1967. *Отчёт о полевой работе Березанской археологической экспедиции Государственного Эрмитажа в 1967 году.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1967/48.
- Горбунова, К. С. 1969. *Отчёт о работе экспедиции отряда Государственного Эрмитажа на острове Березань в 1969 году.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1969/16а.
- Дебеч, Г. Ф. 1948. *Палеоантропология СССР*. Труды Института этнографии: Новая серия, 4. Москва; Ленинград: АН СССР.
- Долженко, Ю. В. 2011. Населення Чернігівського літописного Передгороддя Х—ХІІІ ст. за краніологічними даними. *Археологія*, 2, с. 53-71.
- Долженко, Ю. В. 2014. Антропологічний склад давньоруського Чернігова. *Історична антропология та біоархеологія України*, 1, с. 49-84.
- Зіневич, Г. П. 1960. Матеріали до вивчення антропологічних особливостей черепів Каїрського могилика ХІ—ХІІІ ст. *Матеріали з антропологии України*, 1, с. 98-101.
- Зіневич, Г. П. 1962. До антропологии Шестовицького могилика. *Матеріали з антропологии України*, 2, с. 37-47.
- Зіневич, Г. П. 1967. *Очерки палеоантропологии Украины*. Киев: Наукова думка.
- Зіневич, Г. П. 1973. *Антропологические материалы средневековых могилик юго-западного Крыма*. Киев: Наукова думка.
- Карамзин, Н. М. 1818. *История Государства Российского*. І. Санкт-Петербург: Типография Н. Греча.
- Козак, А. Д. 2000. Новые материалы из средневековых славянских могилик Поднепровья (Григоровка, Бучак). В: Алексеев, В. П. (ред.). *Народы России: от прошлого к настоящему*. *Антропология*, 2. Москва: Новый сад.
- Козак, А. Д. 2005. Древнерусское население Григоровки по материалам могилика. В: Петрашенко, В. А. *Древнерусское село по материалам поселений у с. Григоровка*. Киев: Академперіодика.
- Козак, О. Д. 2010. *Кияни княжої доби*. Київ: Академперіодика.
- Козак, О. Д. 2023. Antemortem, peromortem, postmortem. Незвичайне поховання на Березані. *Археологія і давня історія України*, 4 (49), с. 222-239.
- Кондукторова, Т. С. 1957. Палеоантропологические материалы из средневекового Каменского могилика. *Советская антропология*, 1, с. 55-59.
- Крутилов, В. В., Смирнов, А. И., Бондаренко, Д. В., Васильчук, А. В., Смирнов, Л. И. 2012. *Отчёт о работах на античном поселении на о. Березань (участок «ГШ») в 2012 году*, 1. НА ІА НАН України, ф. 64, 2012/89.
- Крутилов, В. В., Смирнов, А. И., Бондаренко, Д. В., Васильчук, А. В. 2013. *Отчёт о работах на античном поселении Борисфен (о. Березань), участок «ГШ» в 2013 году*, 1. НА ІА НАН України, ф. 64, 2013/57.
- Крутилов, В. В., Смирнов, О. І., Бондаренко, Д. В. 2018. Розкопки античного поселення Борисфен (о. Березань) на ділянці ГШ. *Археологічні дослідження в Україні 2016 р.*, с. 159-161.
- Крутилов, В. В., Чистов, Д. Е. 2010. *Отчёт о работах Березанской (Нижнебугской) археологической экспедиции Эрмитажа на острове Березань в 2010 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 2010/182.
- Крутилов, В. В., Чистов, Д. Е. 2011. *Отчёт о работах Березанской (Нижнебугской) археологической экспедиции Эрмитажа на острове Березань в 2011 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 2011/105.
- Крутилов, В. В., Чистов, Д. Е. 2016. *Отчёт о работах Ольвийской комплексной международной экспедиции на острове Березань в 2016 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 2016/182.
- Лашин, В. В. 1962. *Отчёт о раскопках поселения на о. Березани в 1961—1962 гг.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1961—1962/6а.
- Лашин, В. В. 1964. *Отчёт о раскопках древнегреческого поселения на о. Березани в 1963—1964 гг. Дневник начальника Березанского отряда Ольвийской экспедиции АН УССР за 1963 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1963—1964/12а.
- Лашин, В. В. 1971. *Отчёт работе Березанской экспедиции ИА АН УССР в 1971 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1971/9а.
- Латышев, В. В. 1899. Заметки по древней географии северного побережья Черного моря. V. Об острове святого Еферия. *Журнал Министерства народного просвещения*, 5, с. 73-87.
- Литаврин, Г. Г., Новосельцев, А. П. (ред.). 1990. *Константин Багрянородный. Об управлении империей*. Москва: Наука.
- Литвинова, Л. В. 2012. *Населення Нижнього Подніпров'я 12 — початку 15 ст.* Київ: ІА НАН України; Майдан.
- Мазарати, С. Н. 1983. *Отчёт об исследованиях Березанского поселения в 1983 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1983/33.
- Махновець, Л. (пер.). 1989. *Літопис руський за Іпатським списком*. Київ: Дніпро.
- Мельникова, Е. А. 1977. *Скандинавские рунические надписи: тексты, перевод, комментарии*. Москва: Наука.
- Моця, О. П., Покас, П. М. 1988. Яблунівські кургани: хронологія та етнічна приналежність населення. *Археологія*, 3, с. 62-72.
- Назарова, Т. А. 2010. Палеоантропологическое исследование погребений из склепа № 86 некрополя Херсонеса. *Боспорские исследования*, XXIII, с. 363-378.
- Назарова, Т. А. 2013. Население средневекового Херсона и «пещерных городов» Крыма. В: Матишов, Д. Г. (ред.). *Международная научная конференция «Население Юга России с древнейших времён до наших дней» (Донские антропологические чтения). Ростов-на-Дону, Россия, 26—30 августа 2013 г.* Ростов-на-Дону: ЮНЦ РАН, с. 92-95.
- Назарова, Т. А., Потехина, И. Д. 1990. *Антропологические материалы из могилик Юго-Западного Крыма*. Препринт. Киев.
- Назаров, В. В. 1995. По поводу локализации острова св. Эферия. В: *Україна — Греція: історія та сучасність. Тези II міжнародної наукової конференції. Київ, Україна, 22—24 лютого 1995 р.* Київ, с. 6-7.
- Назаров, В. В. 2003. *Гидроархеологическая карта черноморской акватории Украины (памятники античной и средневековой эпох)*. Киев: Стилоос.

Назаров, В. В., Виноградов, Ю. Г. 1991. *Отчёт о раскопках на Березани в 1991 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1991/240.

Назаров, В. В., Якубов, В. Н. 1993. *Отчёт о работе Березанской экспедиции в 1993 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1993/147.

Орлов, Р. С., Моця, О. П., Покас, П. М. 1985. Исследование летописного Юрьева на Руси и его окрестностей. В: Толочко, П. П. (ред.). *Земли Южной Руси в IX—XIV вв.* Киев: Наукова думка, с. 30-62.

Покас, П. М. 1987. До антропології середньовічного населення басейну р. Псел. *Археологія*, 58, с. 94-98.

Покас, П. М. 1988а. Антропологическая характеристика погребений. В: Максимов, Е. В., Петрашенко, А. В. *Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре.* Киев: Наукова думка, с. 136-138.

Покас, П. М. 1988б. Средневековое население среднего Подесенья по данным антропологии. В: Толочко, П. П. (ред.). *Чернизов и его округа в IX—XIII вв.* Киев: Наукова думка, с. 118.

Постникова, Н. М. 1966. Антропологическая характеристика средневекового населения Болгарии (IV—XV, XIX—XX ст.). *Советская этнография*, 6, с. 92-97.

Рудич, Т. О. 2003. Антропологічний склад населення північних районів України X—XIII ст. (правий берег Дніпра). *Vita antiqua*, 5—6, с. 202-214.

Рудич, Т. О. 2004. Антропологічні матеріали з розкопок могильника давньоруської доби по вул. К. Паторжинського, 14. *Археологічні дослідження в Україні 2003—2004 рр.*, с. 420-424.

Рудич, Т. О. 2008. До питання про антропологічний склад населення Лівобережної України давньоруської доби за матеріалами могильника на околиці Переяслава-Хмельницького. *Наукові записки з української історії*, 20, с. 96-103.

Рудич, Т. А. 2011. К вопросу об антропологическом составе населения древнерусского города (по материалам из раскопок Галича). *Вестник антропологии*, 19, с. 182-200.

Рудич, Т. О. 2012. Парні поховання давньоруської доби з Меджибожа. Антропологічний аспект. *Археологічна студія «Меджибіж»*, науковий щорічник, с. 42-52.

Рудич, Т. О. 2015а. Антропологічні матеріали з давньоруського могильника Зеленче. *Археологія*, 1, с. 99-108.

Рудич, Т. О. 2015б. *Населення Середнього Подніпров'я I—II тисячоліття за матеріалами антропологии*. Київ: Майдан.

Рудич, Т. О. 2016. Антропологічний матеріал з могильника давньоруської доби Лука (Кучар). *Археологія*, 1, с. 42-52.

Рудич, Т. О. 2020. Антропологічний матеріал із розкопок могильника давньоруської доби біля с. Козаровичі. *Історична антропология та біоархеология України*, 2: Від трипілля до козаччини, с. 78-91.

Рудич, Т. О., Козак, О. Д. 2021. Населення Київського Подолу давньоруської доби. *Археологія*, 2, с. 63-79.

Сорочан, С. Б. 2005. *Византийский Херсон (вторая половина IX — первая половина X вв.). Очерки истории и культуры*, 1—2. Харьков: Майдан.

Толочко, А. 2015. *Очерки начальной Руси*. Киев: Санкт-Петербург: Laurus.

Фабрициус, И. В. 1951. *Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР [Междуречье Днестра — Южного Буга]*. Киев: АН УССР.

Martin, R. 1928. *Lehrbuch der Anthropologie*. Jena: Fisher.

Rösing, F., Schwidetzky, I. 1977. Vergleichend-statistische Untersuchungen zur Anthropologie des frühen Mittelalters (500—1000 n. d. Z.). *Homo*, 28, S. 65-115.

Rösing, F., Schwidetzky, I. 1981. Vergleichend-statistische Untersuchungen zur Anthropologie des Hochmittelalters (1000—1500 n. d. Z.). *Homo*, 32 (4), S. 211-251.

REFERENCES

Alekseev, V. P., Debets, G. F. 1964. *Kraniometriia. Metodika antropologicheskikh issledovaniï*. Moskva: Nauka.

Alekseeva, T. I. 1973. *Etnogenez vostochnykh slavian*. Moskva: Izd-vo MGU.

Alekseeva, T. I. 1991. Antropologiya tsirkumbaltiiskogo ekonomicheskogo regiona. In: Denisova, R. Ia. (ed.). *Balty. Slaviane. Pribaltiiskie finny. Etnogeneticheskie finny*. Riga: Zinatne, s. 124-144.

Boltenko, M. F. 1947. Starodavnina ruska Berezan. *Arkheolohiia*, 1, s. 39-51.

Boltenko, M. F. 1948. *Istoriia issledovaniia o-va Berezani i izmeneniia ego problematiki*. NA IA NAN Ukrainy, f. 12, spr. 278.

Boltenko, M. F. 1949. Rozkopky na ostrovi Berezan v 1946 r. *Arkheolohichni pam'iatky URSSR*, II, s. 31-38.

Bondarenko, D. V., Smyrnov, O. I., Smyrnov, L. I., Kuzovkov, V. V. 2023. Kolektyvne pokhovannia doslidzhene na Berezani v konteksti serednovichnoi istorii ostrova. *Arkheolohiia i davnii istoriia Ukrainy*, 4 (49), s. 186-207.

Braun, F. O. 1907. Shvedskaia runicheskaia nadpis, naidennaia na o. Berezani. *Izvestiia Imperatorskoi arkheologicheskoi Komissii*, 23, s. 66-75.

Buisykh, S. B., Ievlev, M. M. 1991. Pro osile naseleniia ponyz Dnipra ta Pivdennoho Buhu u X—XIII stolittiakh. *Arkheolohiia*, 4, s. 89-104.

Velikanova, M. S. 1975. *Paleoantropologiya Prutsko-Dnestrovskogo mezhdurechia*. Moskva: Nauka.

Gorbulova, K. S. 1964. *Otchet o rabote leningradskogo otriada na Berezani v 1963 i 1964 gg.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1963—64/12a.

Gorbulova, K. S. 1965. *Otchet o polevykh rabotakh na o. Berezani v 1965 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1965/29.

Gorbulova, K. S. 1966. *Otchet o polevoi rabote Berezanskogo otriada Gosudarstvennogo Ermitazha v 1966 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1966/42.

Gorbulova, K. S. 1967. *Otchet o polevoi rabote Berezanskoi arkheologicheskoi ekspeditsii Gosudarstvennogo Ermitazha v 1967 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1967/48.

Gorbulova, K. S. 1969. *Otchet o rabote ekspeditsii otriada Gosudarstvennogo Ermitazha na ostrove Berezan v 1969 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1969/16a.

Debets, G. F. 1948. *Paleoantropologiya SSSR. Trudy Instituta etnografii: Novaia seriia*, 4. Moskva; Leningrad: AN SSSR.

Dolzhenko, Yu. V. 2011. Nasedeniia Chernihivskoho litopysnoho Peredhoroddia X—XIII st. za kranilohichnymy danymy. *Arkheolohiia*, 2, s. 53-71.

Dolzhenko, Yu. V. 2014. Antropolohichni sklad davnoruskoho Chernihova. *Istorychna antropolohiia ta bioarkheolohiia Ukrainy*, 1, s. 49-84.

Zinevych, H. P. 1960. Materialy do vyvchenniia antropolohichnykh osoblyvostei cherepiv Kairskoho mohylnya XI—XIII st. *Materialy z antropolohii Ukrainy*, 1, s. 98-101.

Zinevych, H. P. 1962. Do antropolohii Shestovytskoho mohylnya. *Materialy z antropolohii Ukrainy*, 2, s. 37-47.

Zinevych, G. P. 1967. *Ocherki paleoantropologii Ukrainy*. Kiev: Naukova dumka.

Zinevych, G. P. 1973. *Antropologicheskie materialy srednevekovykh mogilnikov iugo-zapadnogo Kryma*. Kiev: Naukova dumka.

Karamzin, N. M. 1818. *Istoriia Gosudarstva Rossiiskogo*. I. Sankt-Peterburg: Tipografiia N. Grecha.

- Kozak, A. D. 2000. Novye materialy iz srednevekovykh slavianskikh mogilnikov Podneprov'ia (Grigorovka, Buchak). In: Alekseev, V. P. (ed.). *Narody Rossii: ot proshlogo k nastoiashchemu. Antropologiya*, 2. Moskva: Novyi sad.
- Kozak, A. D. 2005. Drevnerusskoe naselenie Grigorovki po materialam mogilnika. In: Petrashenko, V. A. *Drevnerusskoe selo po materialam poselenii u s. Grigorovka*. Kiev: Akademperiodika.
- Kozak, O. D. 2010. *Kyiany kniazhoi doby*. Kyiv: Akademperiodyka.
- Kozak, O. D. 2023. Antemortem, peromortem, postmortem. Nezvychnaine pokhovannia na Berezani. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (49), s. 222-239.
- Konduktorova, T. S. 1957. Paleoantropologicheskie materialy iz srednevekovogo Kamenskogo mogilnika. *Sovetskaia antropologiya*, 1, s. 55-59.
- Krutilov, V. V., Smirnov, A. I., Bondarenko, D. V., Vasilchuk, A. V., Smirnov, L. I. 2012. *Otchet o robotakh na antichnom poselenii na o. Berezan (uchastok «GSh») v 2012 godu*, 1. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2012/89.
- Krutilov, V. V., Smirnov, A. I., Bondarenko, D. V., Vasilchuk, A. V. 2013. *Otchet o robotakh na antichnom poselenii Borisfen (o. Berezan), uchastok «GSh» v 2013 godu*, 1. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2013/57.
- Krutilov, V. V., Smyrnov, O. I., Bondarenko, D. V. 2018. Rozkopky antychnoho poselennia Borysfen (o. Berezan) na diliantsi HSh. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2016 r.*, s. 159-161.
- Krutilov, V. V., Chistov, D. E. 2010. *Otchet o robotakh Berezanskoj (Nizhnebugskoj) arkheologicheskoi ekspeditsii Ermitazha na ostrove Berezan v 2011 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2010/182.
- Krutilov, V. V., Chistov, D. E. 2011. *Otchet o robotakh Berezanskoj (Nizhnebugskoj) arkheologicheskoi ekspeditsii Ermitazha na ostrove Berezan v 2011 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2011/105.
- Krutilov, V. V., Chistov, D. E. 2016. *Otchet o robotakh Olviiskoi kompleksnoi mezhdunarodnoi ekspeditsii na ostrove Berezan v 2016 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2016/182.
- Lapin, V. V. 1962. *Otchet o raskopkakh poseleniia na o. Berezani v 1961—1962 gg.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1961—1962/6a.
- Lapin, V. V. 1964. *Otchet o raskopkakh drevnegrecheskogo poseleniia na o. Berezani v 1963—1964 gg. Dnevnik nachalnika Berezanskogo otriada Olviiskoi ekspeditsii AN USSR za 1963 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1963—1964/12a.
- Lapin, V. V. 1971. *Otchet rabote Berezanskoj ekspeditsii IA AN USSR v 1971 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1971/9a.
- Latyshev, V. V. 1899. Zametki po drevnei geografii severnogo poberezhia Chernogo moria. V. Ob ostrove sviatogo Eferiia. *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniia*, 5, s. 73-87.
- Litavrin, G. G., Novoseltsev, A. P. (ed.). 1990. *Konstantin Bagrianorodnyi. Ob upravlenii imperiei*. Moskva: Nauka.
- Lytynova, L. V. 2012. *Naselennia Nyzhnogo Podniprov'ia 12 — pochatku 15 st.* Kyiv: IA NAN Ukrainy; Maidan.
- Mazarati, S. N. 1983. *Otchet ob issledovaniiakh Berezanskogo poseleniia v 1983 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1983/33.
- Makhnovets, L. (per.). 1989. *Litopys ruskyi za Ipat'skym spyskom*. Kyiv: Dnipro.
- Melnikova, E. A. 1977. *Skandinavskie runicheskie nadpisi: teksty, perevod, kommentarii*. Moskva: Nauka.
- Motsia, O. P., Pokas, P. M. 1988. Yablunivski kurhany: khronolohiia ta etnichna prynalezhnist naselennia. *Arkheolohiia*, 3, s. 62-72.
- Nazarova, T. A. 2010. Paleoantropologicheskoe issledovanie pogrebenii iz sklepa N 86 nekropolia Khersonesa. *Bosporskie issledovaniia*, XXIII, s. 363-378.
- Nazarova, T. A. 2013. Naselenie srednevekovogo Khersona i «peshchernykh gorodov» Kryma. In: Matishov, D. G. (ed.). *Mezhdunarodnaia nauchnaia konferentsiia «Naselenie Iuga Rossii s drevneishikh vremen do nashikh dnei» (Donskie antropologicheskie chteniia). Rostov-na-Donu, Rossiia, 26—30 avgusta 2013 g.* Rostov-na-Donu: IuNTs RAN, s. 92-95.
- Nazarova, T. A., Potekhina, I. D. 1990. *Antropologicheskie materialy iz mogilnikov Iugo-Zapadnogo Kryma*. Preprint. Kiev.
- Nazarov, V. V. 1995. Po povodu lokalizatsii ostrova sv. Eferiia. In: *Ukraina — Hretsii: istoriia ta suchasnist. Tezy II mizhnarodnoi naukovoii konferentsii*. Kyiv, Ukraina, 22—24 liutoho 1995 r. Kyiv, s. 6-7.
- Nazarov, V. V. 2003. *Gidroarkheologicheskaia karta chernomorskoj akvatorii Ukrainy (pamiatniki antichnoi i srednevekovoi epokh)*. Kiev: Stilos.
- Nazarov, V. V., Vinogradov, Iu. G. 1991. *Otchet o raskopkakh na Berezani v 1991 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1991/240.
- Nazarov, V. V., Iakubov, V. N. 1993. *Otchet o rabote Berezanskoj ekspeditsii v 1993 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1993/147.
- Orlov, R. S., Motsia, O. P., Pokas, P. M. 1985. Issledovanie letopisnogo Iureva na Rosi i ego okrestnostei. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Zemli Iuzhnoi Rusi v IX—XIV vv.* Kiev: Naukova dumka, s. 30-62.
- Pokas, P. M. 1987. Do antropologii serednovichnoho naselennia baseinu r. Psel. *Arkheolohiia*, 58, s. 94-98.
- Pokas, P. M. 1988a. Antropologicheskaia kharakteristika pogrebenii. In: Maksimov, E. V., Petrashenko, A. V. *Slavianskie pamiatniki u s. Monastyrek na Srednem Dnepre*. Kiev: Naukova dumka, s. 136-138.
- Pokas, P. M. 1988b. Srednevekovoe naselenie srednego Podesenia po dannym antropologii. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Chernigov i ego okrug v IX—XIII vv.* Kiev: Naukova dumka, s. 118.
- Postnikova, N. M. 1966. Antropologicheskaia kharakteristika srednevekovogo naselennia Bolgarii (IV—XV, XIX—XX st.). *Sovetskaia etnografiia*, 6, s. 92-97.
- Rudych, T. O. 2003. Antropolohichni sklad naselennia pivnichnykh raioniv Ukrainy X—XIII st. (pravyi bereh Dnipro). *Vita antiqua*, 5—6, s. 202-214.
- Rudych, T. O. 2004. Antropolohichni materialy z rozkopok mohylnyka davnorusskoj doby po vul. K. Patorzhynskoho, 14. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2003—2004 rr.*, s. 420-424.
- Rudych, T. O. 2008. Do pytannia pro antropolohichni sklad naselennia Livoberezhnoi Ukrainy davnorusskoj doby za materialamy mohylnyka na okolytsi Pereiaslava-Khmelnytskoho. *Naukovi zapysky z ukrainskoj istorii*, 20, s. 96-103.
- Rudich, T. A. 2011. K voprosu ob antropologicheskoi sostave naselennia drevnerusskogo goroda (po materialam iz raskopok Galicha). *Vestnik antropologii*, 19, s. 182-200.
- Rudych, T. O. 2012. Parni pokhovannia davnorusskoj doby z Medzhybozha. Antropolohichni aspekt. *Arkheolohichna studiiia «Medzhybizh»*, naukovyi shchorichnyk, s. 42-52.
- Rudych, T. O. 2015a. Antropolohichni materialy z davnorusskoho mohylnyka Zelenche. *Arkheolohiia*, 1, s. 99-108.
- Rudych, T. O. 2015b. *Naselennia Serednogo Podniprov'ia I—II tysiacholittia za materialamy antropologii*. Kyiv: Maidan.
- Rudych, T. O. 2016. Antropolohichni material z mohylnyka davnorusskoj doby Luka (Kuchar). *Arkheolohiia*, 1, s. 42-52.
- Rudych, T. O. 2020. Antropolohichni material iz rozkopok mohylnyka davnorusskoj doby bilia s. Kozarovychi. *Istorychna antropolohiia ta bioarkheolohiia Ukrainy*, 2: Vid trypillia do kozachchyny, s. 78-91.
- Rudych, T. O., Kozak, O. D. 2021. Naselennia Kyivskoho Podolu davnorusskoj doby. *Arkheolohiia*, 2, s. 63-79.
- Sorochan, S. B. 2005. *Vizantiiskii Kherson (vtoraia polovina IX — pervaia polovina X vv.)*. Ocherki istorii i kultury, 1—2. Kharkov: Maidan.
- Tolochko, A. 2015. *Ocherki nachalnoi Rusi*. Kiev; Sankt-Peterburg: Laurus.
- Fabritsius, I. V. 1951. *Arkheologicheskaia karta Prichernomia Ukrainskoi SSR [Mezhdureche Dnestra — Iuzhnogo Buga]*. Kiev: AN USSR.
- Martin, R. 1928. *Lehrbuch der Anthropologie*. Jena: Fischer.
- Rösing, F., Schwidetzky, I. 1977. Vergleichend-statistische Untersuchungen zur Anthropologie des frühen Mittelalters (500—1000 n. d. Z.). *Homo*, 28, S. 65-115.
- Rösing, F., Schwidetzky, I. 1981. Vergleichend-statistische Untersuchungen zur Anthropologie des Hochmittelalters (1000—1500 n. d. Z.). *Homo*, 32 (4), S. 211-251.

T. O. Nazarova, T. O. Rudich

CRANIAL MATERIAL FROM A MEDIÉVAL COLLECTIVE BURIAL ON BEREZAN ISLAND

The collective burial on Berezan Island was discovered in 2016. The burial contained 45 human skeletons arranged in 5 layers. Most skeletons were directed with their heads to the northwest or west.

The archaeological assemblage is considered closed, and it contains few artifacts: two arrowheads, a ring made of white metal, and a small cross. These finds allowed the researchers to attribute this burial to the Old Rus period. The anthropological material was restored and studied in the laboratory of the Institute of Archaeology by various anthropological programs. A series of 18 male skulls was researched. The series is not homogeneous. On average, the length and width of the skulls is between medium and large values. The group is characterized by an average mesocranial index with a tendency towards dolichocrania. Facial height is small, and the width of the cheekbones is small but tending towards medium. According to the upper facial index, the face is on the border between eurion-meson. Horizontal profiling of the face is sharp at both the upper and middle levels. The face is orthognathic. Orbits are narrow and low, and according to the orbital index, they are mesoconchic. The nose is low, its width is on the border between narrow and medium, and according to the nasal index, it is mesorhine. The protrusion angle of the nasal bones is significant, indicating a high nose.

The male sample from the collective burial of Berezan Island can be attributed to the general Eastern

Slavic groups. Statistically, it is most closely related to series from rural cemeteries of the Right-Bank Middle Dnieper region. However, it should be noted that, both in terms of statistical analysis and morphological observations, it is located at the border of the Eastern Slavic massif. Such border positions are typically occupied by groups with some ethnic admixture, and in this case, the admixture could be Bulgarian.

Unfortunately, we do not have other cranial series from the territory of medieval Berezan. It is possible that the group of people buried in the collective pit belongs to the population living on the island. There was a settlement from the Old Rus period on Berezan, as proved by archaeological finds.

Keywords: Northern Pontic Region, Berezan, cranial studies, anthropology, medieval period, Old Rus period.

Одержано 30.09.2023

НАЗАРОВА Тетяна Олексіївна, кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

NAZAROVA Tetiana, Ph. D., Research Officer, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0009-0000-4506-3193,

e-mail: tetyananaz22@ukr.net.

РУДИЧ Тетяна Олександрівна, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

RUDYCH Tetyana, Doctor of Historical Sciences, Chief Research Fellow, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-3396-504X,

e-mail: rudich@iananu.org.ua.